

Feasibility of Coordinated Fabrication and Reconstruction of Islamic History in the Abbasid Era: A Critique of Revisionist Theories Based on Non-Islamic Sources

Seyyed Jafar Sadeghi¹

1. Assistant Professor, Department of Theological Education, Farhangian University, Tehran., Iran. E-mail: dr.sadeghi@cfu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 19 Aug 2025

Received in revised

form: 14 Oct 2025

Accepted: 27 Oct 2025

Published online:

6 Nov 2025

Key word:

Revisionism,

Origins of Islam,

Abbasid Caliphate,

Confirmation of the

Quran,

Material Evidence.

Extended Abstract

Abstract

Revisionist perspectives maintain that Islam was originally a Judeo-Christian movement that emerged in more northern regions and was later rewritten by the Abbasids as a religion centered on Mecca; therefore, reliance on Islamic sources for examining the identity and history of this religion also faces serious challenges. This study seeks to assess the plausibility of such a large-scale fabrication by the Abbasid government. The main question is whether the Abbasids fundamentally possessed the necessary infrastructure for such a major and consequential undertaking to the extent that they could rewrite traditional Islamic narratives or impose a new religion. The research method is based on analyzing non-Islamic sources contemporary with and subsequent to the Abbasids, as well as reports concerning certain material evidence. The findings indicate that political instability caused by internal divisions, familial rivalries, and regional rebellions had weakened the cohesion of the caliphate. The vast geographical extent of the empire, together with the cultural and political diversity of non-Arab societies, made narrative homogenization impossible. Moreover, religious and ethnic diversity among Arabs had led to the formation of independent narrative networks. In addition, political, commercial, and cultural interactions with the Byzantines, Persians, and Armenians enhanced widespread awareness of the traditional Islamic narrative. Material evidence, including early discovered Qur'anic manuscripts and Umayyad inscriptions, also confirms the early consolidation of Islamic identity and the existence of these obstacles. The overall conclusion is that structural constraints and material evidence severely limit and render highly implausible the possibility of the Abbasids fabricating or rewriting the history of Islam.

Introduction

Revisionist views on the origins of Islam, advanced since the 1970s by some scholars such as Patricia Crone, Michael Cook,

Christoph Luxenberg, and Dan Gibson, have challenged the traditional narrative of Islam's emergence in Mecca and Medina and the stabilization of the Qur'anic text in the first Islamic century. These views, which are rooted in a critical approach to Islamic sources, claim that early Islamic history, religious texts, and historical narratives were largely fabricated, reconstructed, or rewritten during the Abbasid period. Such claims not only challenge Islamic identity and reduce Islam to a Judeo-Christian movement, but also call into question the credibility of Islamic narratives themselves. As a result, any response that relies on Islamic sources encounters a dead end, since these very sources are considered compromised by revisionists. In other words, because the revisionist perspective regards the Islamic tradition and its sources as products of Abbasid fabrication, they cannot be used to refute revisionist claims, making it necessary to turn to other forms of evidence. Revisionists argue that the Abbasids, by employing their political, cultural, and institutional infrastructures, created or modified narratives in order to redefine Islamic identity and legitimize their caliphate; thus, Islamic sources are themselves the outcome of this process. This study therefore seeks to assess the plausibility of this claim by relying on non-Islamic sources and certain material evidence, and to determine whether the Abbasids in fact possessed such a capacity. This issue is significant because the traditional Islamic narrative—locating Islam's origins in Mecca and the stabilization of the Qur'an in the first Islamic century—is also corroborated by non-Islamic sources.

Materials and Methods

The research methodology relies on qualitative analysis of contemporary and later non-Islamic sources, including the chronicles of Zuqin, Theophanes, Michael the Syrian, Lewond, and Sebeos. These independent sources provide insights into the political, cultural, and religious structure of the Abbasid Empire. Additionally, material evidence such as Quranic manuscripts and inscriptions is examined. This combined approach enables a comprehensive analysis of the obstacles faced by the Abbasids in rewriting Islamic history.

Discussion of Results

The Abbasid Empire faced numerous obstacles in attempting to consolidate a single narrative and rewrite the history of Islam. Political instability resulting from internal divisions, familial rivalries—such as the revolt of 'Abd Allāh b. 'Alī—and regional uprisings in Khurasan and Mosul weakened the cohesion of the

caliphate and deprived it of the ability to impose a unified narrative. These instabilities, ranging from Umayyad resistance in al-Andalus to Kharijite rebellions, disrupted central control.

Moreover, the vast geographical expanse of the Abbasid Empire, stretching from Spain to the borders of China, combined with the cultural and political diversity of non-Arab societies such as the Persians, Armenians, and Copts, rendered narrative homogenization impossible. These communities, by preserving their local traditions, texts, and rituals, maintained independent cultural networks that resisted Abbasid influence. Religious and ethnic diversity among the Arabs themselves—including the Alid families and their supporters, the Kharijites with their exclusionary doctrines, and tribes adhering to traditional and pre-Islamic beliefs—further strengthened independent narrative networks. The Alids, by preserving oral and written traditions concerning the virtues of the family of Imam ‘Alī, and the Kharijites, by promoting their doctrines in peripheral regions, prevented the imposition of an Abbasid narrative. Tribal groups, through their adherence to distinct ethnic identities, likewise obstructed narrative standardization.

In addition, political, commercial, and cultural interactions with the Byzantines, Persians, and Armenians—from peace negotiations and prisoner exchanges to trade along the Silk Road—had fostered widespread awareness among non-Muslims of the traditional Islamic narrative, with its origins in Mecca and the stabilization of the Qur’an in the first Islamic century. These interactions expanded independent information networks and made large-scale narrative distortion impossible. The Byzantines were informed of the Islamic narrative through theological debates, the Persians through trade, and the Armenians through political negotiations.

Furthermore, material evidence—including the Ṣan‘ā’, Birmingham, and Topkapı Qur’anic manuscripts, as well as Umayyad inscriptions such as those of the Dome of the Rock and the Great Mosque of Damascus—confirms the early consolidation of Islamic identity. These manuscripts and inscriptions, dating back to the first Islamic century, demonstrate that the Qur’anic text and Islamic identity had been established across diverse regions prior to the Abbasids, making coordinated fabrication exceedingly difficult.

Overall, political, geographical, ethnic, and religious obstacles, together with multilateral interactions and material evidence, severely constrained the Abbasids’ ability to fabricate or rewrite the history of Islam. Political instability, cultural and religious

diversity, and independent narrative networks among both Arabs and non-Arabs, along with widespread awareness of the traditional Islamic narrative among non-Muslim societies, would have thwarted any attempt at large-scale distortion. Consequently, the combination of these factors supports the early consolidation of Islamic identity and the Qur'an in accordance with the traditional narrative as reflected in Islamic sources, and poses a serious challenge to revisionist hypotheses.

Conclusions

Overall, the evidence indicates that the Abbasids lacked both the capacity and the conditions necessary to fabricate or comprehensively rewrite the history of Islam. Political instability, vast geography, and deep cultural, ethnic, and religious diversity within the empire prevented the imposition of a single, coordinated narrative. Independent Arab and non-Arab networks, sustained interactions with neighboring civilizations, and early material evidence—such as Qur'anic manuscripts and Umayyad inscriptions—further confirm the early consolidation of Islamic identity and the Qur'an prior to Abbasid rule. Consequently, these factors seriously undermine revisionist claims and lend strong support to the traditional account of Islam's origins.

References

- Arzoumanian, Zaven. (1982). *History of Lewond, the Eminent Vardapet of the Armenians*. Philadelphia: St. Sahag and St. Mesrob Press.
- Brooks, E. W. (1906). The Syriac Chronicle of 819. In *Journal of the Royal Asiatic Society* (pp. 77–85). Cambridge University Press.
- Chabot, Jean-Baptiste (1910). *Chronique de Michel le Syrien*. Paris: Ernest Leroux.
- Collins, Roger. (1995). *Early medieval Spain: Unity in diversity, 400–1000* (2nd ed.). New York: St. Martin's Press.
- Crone, Patricia, & Cook, Michael A. (1977). *Hagarism: The making of the Islamic world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crone, Patricia. (1987). *Meccan trade and the rise of Islam*. Princeton University Press.
- Déroche, François. (2014). *Qur'ans of the Umayyads: A first overview*. Leiden: Brill.
- Donner, Fred McGraw. (1981). *The early Islamic conquests*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Flood, Finbarr Barry. (2001). *The Great Mosque of Damascus: Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture*. Leiden: Brill.
- Gibson, Dan. (2017). *Early Islamic qiblas: A survey of mosques built between 1AH/622 C.E. and 263 AH/876 C.E.* Independent Scholars Press.

Grabar, Oleg. (1996). *The Dome of the Rock*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Harrak, Amir (1999). *The Chronicle of Zuqin, Parts III and IV: A.D. 488–775*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

Hemmati, Mohammad Ali; Amraei, Ayyub (1402). “The Cool Fruits or Eternal Sons; A Critique on Christoph Luxenberg’s Syriac-Aramaic Reading of “Wildan Mukhalladun” in the Quran”. *The Qur’an from Orientalists Point of View Qur’an and Orientalists*, 18(35), 179–202. DOI: 10.22034/jqopv.2024.9104

Hemmati, Mohammad Ali; Shaker, Mohammadkazem (1395). *Report, critique and review of Christoph Luxenberg's opinions in the book Aramaic-Syriac Recitation of the Quran*. Qom: Faculty of usul-e din.

————— (1396). “Critique of Luxenberg's Syriac-Aramaic reading of verse 24 of Surah Maryam”. *Research in the sciences of the Quran and Hadith*, 14(1), 165–186.

Hodgson, Marshall G. S. (1974). *The venture of Islam: Conscience and history in a world civilization*. Chicago: University of Chicago Press.

Hoyland, Robert G. (1997). *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton, NJ: Darwin Press.

Karimpoor, Saeid; Rad, Ali (1396). “The Idea of Hagarean Origin of Islam; Analysis and Critique”. *Philosophy of Religion*, 14(4), 769–786.

Kennedy, Hugh N. (2004). *The Prophet and the age of the caliphates: The Islamic Near East from the sixth to the eleventh century* (2nd ed.). London: Longman.

Khezri, Seyyed Ahmadreza; Bayram, Maedeh (1395). “Examining the Role of the Skeptical Approach of Patricia Crone in Formulating Her Views in the Book Meccans Trade and the Rise of Islam”. *Islamic History in the Mirror of Research*, 13(2), 43–60.

Luxenberg, Christoph. (2000). *The Syro-Aramaic reading of the Koran: A contribution to the decoding of the language of the Qur’an*. Verlag Hans Schiler.

Mango, Cyril & Scott, Roger (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*. Oxford: Clarendon Press.

Motzki, Harald. (2000). *The origins of Islamic jurisprudence: Meccan fiqh before the classical schools*. Leiden: Brill.

Nosrati, Sepideh; Elmi, Qurban; Gozashteh, Naser (1396). “A Critical Study on Patricia Crone's Views as a Revisionist”. *Islamic History and Civilisation*, 13(1), 121–147.

Penn, Michael P. (2015). *Envisioning Islam: Syriac Christians and the early Muslim world*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Rad, Ali; Karimpoor, Saeid (1395). "Analysis and Criticism of the Hypothesis of the Samarian Influence on Islam". *Theological Research*, 4(14), 103–118.

Sadeghi, Behnam & Goudarzi, Mohsen. (2012). "San'a' 1 and the origins of the Qur'an". *Der Islam*, 87(1), 1–129.

Saki, Nansi; Shaker, Mohammadkazem (1394). "The question of the historical authenticity of the Qur'an with the new mining hive citation Msahf Sana'a". *Science and Religion Research*, 6(1), 37–59.

Schoeler, Gregor (1996). *Charakter und Authentie der Muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds*, Berlin: De Gruyter.

Shafiei Khuzani, Saeid (1398). "Trends of Western Studies of the History of the Qur'an; Critical Approach to New Skepticism". *Quranic Researches and Tradition*, 52(1), 69–93. DOI: 10.22059/jqst.2020.280098.669277

Thomson, Robert W., & Howard-Johnston, James. (1999). *The Armenian History Attributed to Sebeos*. Liverpool: Liverpool University Press.

Vahidnia, Ala (1397). "Dating Quranic manuscripts in light of modern scientific methods (carbon-14 testing)". *Quranic and Islamic Culture Studies*, (7), 99–131.

Wansbrough, John (1977). *Patricia Crone and Michael Cook: Hagarism: the making of the Islamic world*. Cambridge: Cambridge University Press.

_____ (1978). *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*. Oxford: Oxford University Press.

Cite this article: Sadeghi, Seyyed Jafar (2025). *Historical Approaches to the Formation and Establishment of Schools for Religious Minorities in Yazd from the Qajar Period to the End of the Pahlavi Era (1304–1357 / 1925–1979)* Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 19, No.37. Pages : 207-233.

 10.22111/jhr.2025.52403.3805

© The Author: **Seyyed Jafar Sadeghi**
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

امکان سنجی جعل و بازسازی هماهنگ تاریخ اسلام در دوره عباسیان؛ نقد نظریه‌های تجدیدنظر طلبانه با تکیه بر منابع غیر اسلامی

سید جعفر صادقی

۱. استادیار، گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: dr.sadeghi@cfu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۸/۲۷

واژه‌های کلیدی:

تجدیدنظر طلبی

خاستگاه اسلام

خلافت عباسی

تثبیت قرآن

شواهد مادی

دیدگاه‌های تجدیدنظر طلبانه بر آن‌اند که اسلام یک جنبش یهودی-مسیحی بود که در مناطق شمالی‌تر شکل گرفت و بعدها توسط عباسیان به‌عنوان دینی با مرکزیت مکه بازنویسی شد؛ لذا تکیه بر منابع اسلامی برای بررسی هویت و تاریخ این آیین نیز با چالش جدی مواجه است. این پرسش پژوهش در صدد آن است که وقوع چنین جعل گسترده‌ای را توسط حکومت عباسی امکان‌سنجی نماید. پرسش اصلی این است که آیا اساساً عباسیان از زیرساخت‌های مورد نیاز برای چنین اقدام عمده و مهمی برخوردار بودند تا حدی که بتوانند روایات سنتی اسلام را بازنویسی یا آیین جدیدی تحمیل کنند؟ روش تحقیق مبتنی بر تحلیل منابع غیراسلامی هم‌عصر عباسیان و متأخر از آنان و گزارش‌هایی درباره برخی شواهد مادی است. یافته‌ها نشان می‌دهند که ناپایداری سیاسی ناشی از تفرقه‌های داخلی، رقابت‌های خانوادگی و شورش‌های منطقه‌ای، انسجام خلافت را تضعیف کرده بود. گستردگی جغرافیایی امپراتوری نیز، همراه با تنوع فرهنگی و سیاسی جوامع غیرعرب یکسان‌سازی روایی را غیرممکن می‌ساخت. از سوی دیگر تنوع مذهبی و قومی در میان اعراب، موجب ایجاد شبکه‌های روایی مستقل شده بود. همچنین تعاملات سیاسی، تجاری و فرهنگی با بیزانس، پارسیان و ارمنیان، آگاهی گسترده از روایت سنتی اسلام را تقویت می‌کرد. شواهد مادی، از جمله نسخه‌های کهن قرآن‌های کشف شده و کتیبه‌های اموی نیز تثبیت زود هنگام هویت اسلامی و وجود این موانع را تأیید می‌کنند. نتیجه کلی این است که موانع ساختاری و شواهد مادی، امکان جعل یا بازنویسی تاریخ اسلام را توسط عباسیان به‌شدت محدود و نامحتمل می‌سازند.

استناد: صادقی، سید جعفر (۱۴۰۴) امکان‌سنجی جعل و بازسازی هماهنگ تاریخ اسلام در دوره عباسیان؛ نقد نظریه‌های تجدیدنظر طلبانه با تکیه بر منابع

غیراسلامی، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۷- پاییز و زمستان، ص: ۲۳۳-۲۰۷.

 10.22111/jhr.2025.52403.3805

© نویسندگان . سید جعفر صادقی،

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

نظریه‌های تجدیدنظرطلبانه درباره خاستگاه اسلام که از دهه ۷۰ میلادی مطرح شد، ادعاهای جدیدی را در خصوص شکل‌گیری تاریخ اسلام ارائه دادند. این نظریه‌ها مدعی شدند که بخش عمده‌ای از تاریخ صدر اسلام، متون دینی و روایات تاریخی، نه در قرن اول هجری و در شبه‌جزیره عربی، بلکه در دوره عباسیان (۷۵۰-۱۲۵۸ م) و تحت هدایت سیاسی و فرهنگی این خاندان جعل، بازسازی یا به‌طور قابل‌توجهی بازنویسی شده است. بر اساس این دیدگاه، عباسیان با بهره‌گیری از زیرساخت‌های سیاسی، فرهنگی و نهادی گسترده، روایات جدیدی خلق کردند تا هویت اسلامی را بازتعریف نموده، خلافت خود را مشروع جلوه دهند (Crone & Cook, 1977: 21-26). این ادعاها روایت سنتی شکل‌گیری اسلام در مکه، وحی قرآن به پیامبر اکرم(ص) در اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم میلادی و تثبیت متن قرآن در اوایل قرن اول هجری را به چالش می‌کشند.

بررسی این نظریه‌ها از منظر تاریخی و روش‌شناختی از چند نظر حائز اهمیت است. اولاً، این نظریه‌ها با به چالش کشیدن روایت سنتی، یکی از بنیادی‌ترین عناصر هویت اسلامی، یعنی خاستگاه حجازی اسلام و اصالت متن قرآن را مورد تردید قرار می‌دهند که نه تنها برای اعتبار اسلام، بلکه برای درک تعاملات فرهنگی و مذهبی در آسیای میانه باستان و تأثیر آن بر تاریخ جهانی اهمیت دارد. دوم اینکه، تأثیر این ادعاها در محافل علمی و عمومی، پاسخ‌های مستدل و مبتنی بر شواهد را ضروری می‌سازد تا از سوءتفاهم‌های احتمالی در خصوص تاریخ اسلام جلوگیری شود. همچنین، استفاده از منابع غیراسلامی هم‌عصر و متأخر، مانند تاریخ‌های بیزانسی، سریانی و ارمنی، به دلیل استقلال و هم‌زمانی نسبی آن‌ها با وقایع مورد بحث، امکان اعتبارسنجی عینی‌تری را فراهم می‌کند. این منابع، به‌ویژه به دلیل عدم وابستگی به روایات اسلامی که از نظر تجدیدنظرطلبان محصول جعل عباسیان هستند، معیاری بی‌طرف برای ارزیابی این ادعاها ارائه می‌دهند.

این پژوهش با تمرکز بر امکان‌سنجی جعل هم‌هنگ تاریخ اسلام، به‌خلاف موجود در مطالعات پیشین پاسخ می‌دهد که کمتر به بررسی جامع موانع ساختاری و سیاسی چنین جعلی پرداخته‌اند. سؤال اصلی

پژوهش این است که آیا عباسیان با توجه به شرایط سیاسی، فرهنگی و ژئوپلیتیکی امپراتوری خود، توانایی جعل هماهنگ تاریخ صدر اسلام و بازنویسی روایات دینی و تاریخی را به گونه‌ای که روایت سنتی را جایگزین کند، داشتند؟ این سؤال به طور خاص به بررسی امکان‌پذیری ادعای تجدیدنظرطلبان در خصوص بازسازی هویت اسلامی توسط عباسیان و نفی خاستگاه مکی و مدنی اسلام می‌پردازد. لذا این مطالعه به دنبال ارزیابی موانع ساختاری، سیاسی، جغرافیایی و فرهنگی پیش روی عباسیان در جعل یا بازنویسی تاریخ اسلام، با تأکید بر ناپایداری سیاسی، تنوع قومی و مذهبی و گستردگی ژئوپلیتیکی امپراتوری و در عین حال، اعتبارسنجی روایت سنتی شکل‌گیری اسلام در مکه و تثبیت متن قرآن در قرن اول هجری از طریق تحلیل منابع غیراسلامی هم‌عصر و متأخر است.

همچنین این پژوهش متکی بر روش تحلیل تاریخی تطبیقی است و مبتنی بر مقایسه و تحلیل منابع غیراسلامی و شواهد مادی با روایات اسلامی است. لذا ابتدا، تواریخ غیراسلامی هم‌عصر و متأخر، مانند تواریخ بیزانسی (تئوفانس)، سریانی (زوقین و میکائیل سریانی) و ارمنی (لوند) شناسایی و گردآوری شدند. سپس، محتوای این منابع برای شناسایی اشاره‌های مستقیم یا غیرمستقیم به خاستگاه اسلام، تثبیت متن قرآن و وضعیت سیاسی و فرهنگی امپراتوری عباسی، شامل ارزیابی روایات مربوط به مکه، پیامبر اکرم (ص) و قرآن و همچنین شرایط سیاسی و اجتماعی دوره عباسیان بررسی می‌شود. در ادامه، داده‌های به‌دست‌آمده از منابع غیراسلامی با ادعاهای تجدیدنظرطلبانه و روایت سنتی اسلامی برای شناسایی هم‌خوانی‌ها یا تناقض‌ها، با تمرکز بر موانع جعل هماهنگ، مقایسه می‌شود. همچنین، استناد به شواهد مادی، مانند نسخه‌های خطی قرآن و کتیبه‌های اولیه، برای تأیید تثبیت متن قرآن در قرن اول هجری و رد ادعای بازنویسی متأخر آن صورت می‌گیرد. در نهایت، یافته‌ها جمع‌بندی و شواهد مستدل برای تأیید یا رد ادعاهای تجدیدنظرطلبانه ارائه می‌شود. این روش‌شناسی، با ترکیب تحلیل متنی، مقایسه تاریخی و استناد به شواهد مادی، امکان بررسی جامع و عینی ادعاهای تجدیدنظرطلبانه را فراهم و به روشن شدن حقیقت تاریخی درباره خاستگاه اسلام کمک می‌کند.

پیشینه پژوهش

پس از طرح نظریه‌های تجدیدنظرطلبانه در محافل علمی، کوشش‌های ارزنده‌ای از سوی پژوهشگران در بررسی و نقد این آراء منتشر شده است. برای نمونه خضری و بایرام (۱۳۹۵) در مقاله خود در نقد

دیدگاه پاتریشیا کرون، ضمن رد دلایل وی مبنی بر عدم وثاقت منابع اسلامی، مشکلات اتکای صرف بر شواهد مادی و متون غیر اسلامی را بیان و روشن نموده‌اند که آنها تنها مکمل منابع اسلامی‌اند. راد و کریم‌پور (۱۳۹۵) در مقاله‌ای به تحلیل و نقد مدعای نظریه‌ی هاجریسم مبنی بر تأثیرپذیری اسلام از سامریت پرداخته‌اند. همچنین کریم‌پور و راد (۱۳۹۶) در مقاله‌ای دیگر دلایل ارائه‌شده برای فرضیه‌ی خاستگاه هاجری اسلام را هم از جنبه‌ی فهم متون تاریخی و هم از نظر علت‌یابی انحراف محراب مساجد اولیه از قبله بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند که این دلایل دارای استحکام نیستند. مقاله نصرتی و همکاران (۱۳۹۶) ضمن نقد و بررسی منابع و روش کرون، میزان وفاداری او به روش مطالعه انتقادی را سنجیده و نشان داده‌اند که کرون به‌رغم تشکیک در اعتبار تاریخی منابع اسلامی، خود در بررسی‌هایش از منابعی بهره برده است که صحت، اصالت و اعتبار تاریخی روشنی ندارند و در نتیجه نظریه‌های او صرفاً گمانه‌زنی‌هایی غیرقابل اثبات‌اند. در پژوهش شفیع‌ی خوزانی (۱۳۹۸) در نقد آرای شکاکان، علاوه بر استناد به کتیبه‌ها، مصاحف قرآنی و سکه‌های نویافته بر دو روش دیگر در نقد بر شکاکان، یعنی تحلیل اسناد - متن درباره‌ی روایات و نیاز به پیش‌فرض توطئه یا اجماع گسترده، تأکید شده است.

پژوهش‌هایی نیز در نقد دیدگاه لوکزنبگ منتشر شده است. این دیدگاه از جنبه‌ی زبانی به تقویت آراء تجدیدطلبان پرداخته است. همتی و شاکر (۱۳۹۵) در کتابی با عنوان «گزارش، نقد و بررسی آراء کریستف لوکزنبگ در کتاب قرائت آرامی - سریانی قرآن» ضمن نقد مبانی کریستف لوکزنبگ، به تحلیل و بررسی روش او در رمزگشایی آیات قرآن پرداخته، منابع مورد استفاده وی را نیز بررسی کرده‌اند. آنان در نتیجه‌گیری خود تصریح کرده‌اند که به‌طور کلی کار لوکزنبگ هم در مبنا و هم در روش ناقص و ناکارآمد است (همتی و شاکر، ۱۳۹۵: ۲۵۷). همین نویسندگان (۱۳۹۶) در مقاله‌ای قرائت سریانی - آرامی لوکزنبگ از آیه ۲۴ سوره مریم را به نقد کشیده‌اند. همچنین در مقاله‌ای نیز همتی و امرائی (۱۴۰۲) قرائت سریانی - آرامی لوکزنبگ از «ولدان مخلدون» را مورد نقد قرار داده‌اند. آراء تجدیدنظرطلبانه در محافل علمی غربی نیز به نقد کشیده شده است. برای مثال جان ونزبرو که خود از پیشگامان تجدیدنظرطلبی است و تثبیت متن نهایی قرآن را مربوط به دوره عباسیان می‌داند، شواهد کتاب هاجریسم را تاریک و مبهم دانسته است (Wansbrough, 1977: 155-156). همچنین می‌توان نقد رابرت هوپلند را ذکر کرد که پیش‌تر در کسوت شاگردی پاتریشیا کرون، بر

استفاده از منابع غیراسلامی برای پژوهش درباره تاریخ اسلام تأکید داشت. او در بازبینی منابع غیراسلامی کتاب هاجریسم کرون و کوک بر دشواری جایگزینی این منابع به جای منابع اسلامی اذعان و وثاقت منابع اسلامی را به صراحت تأیید نمود (Schoeler, 1996: 13). در مجموع مهم‌ترین نتایجی که منتقدان دیدگاه‌های تجدیدنظرطلبانه بدان دست یافته‌اند این است که فقدان مدارک تاریخی کافی، استناد صرف به شباهت‌ها، بدفهمی متون، خیال‌پردازی و بی‌توجهی به حقایق تاریخی مستندشده در سنت اسلامی، همگی از نقاط ضعف تحلیل‌های کرون و کوک هستند که سبب بی‌اعتبار شدن استدلال‌های آنان در این فرضیه می‌شود (کریم‌پور و راد، ۱۳۹۶: ۱۱۷). با وجود همه نقدها به دیدگاه‌های مذکور، تاکنون پژوهشی با هدف «امکان‌سنجی» جعل گسترده و هماهنگ آیین نو توسط عباسیان به ویژه با تکیه بر منابع غیراسلامی صورت نگرفته است. لذا این پژوهش نخستین بار به این موضوع می‌پردازد و برای بررسی آن، از منابع غیراسلامی که غالباً مورد تأیید یا استفاده تجدیدنظرطلبان است، استفاده می‌کند.

تشریح دیدگاه‌های تجدیدنظرطلبانه

دیدگاه‌های تجدیدنظرطلبانه درباره خاستگاه اسلام که از دهه ۱۹۷۰ میلادی به بعد توسط پژوهشگرانی مانند پاتریشیا کرون، مایکل کوک، کریستف لوکزنبرگ و دن گیبسون مطرح شده‌اند، روایت سنتی شکل‌گیری اسلام در مکه و مدینه و تثبیت متن قرآن در قرن اول هجری را به چالش می‌کشند. این دیدگاه‌ها که ریشه در رویکردی انتقادی به منابع اسلامی دارند، مدعی‌اند که تاریخ صدر اسلام، متون دینی و روایات تاریخی به‌طور قابل‌توجهی در دوره عباسیان جعل، بازسازی یا بازنویسی شده‌اند. این پژوهشگران بر این باورند که عباسیان با استفاده از زیرساخت‌های سیاسی، فرهنگی و نهادی خود، روایاتی را خلق یا اصلاح کردند تا هویت اسلامی را بازتعریف کرده، خلافت خود را مشروع جلوه دهند. «پاتریشیا کرون»^۱ و «مایکل کوک»^۲ در کتاب «هاجریسم: شکل‌گیری جهان اسلام»^۳ استدلال می‌کنند که منابع اسلامی، مانند «سیره ابن‌هشام» و احادیث، به دلیل فاصله زمانی قابل‌توجه بین وقایع صدر اسلام و تدوین آن‌ها در قرن‌های دوم و سوم هجری، فاقد اعتبار تاریخی‌اند (Crone & Cook, 1977: 1, 3). آن‌ها معتقدند که اسلام اولیه یک دین متمایز با خاستگاه مکی نبود، بلکه یک جنبش مبهم یهودی-مسیحی بود که در مناطق شمالی‌تر، احتمالاً شام یا بین‌النهرین، شکل گرفت.

و بعدها توسط عباسیان به عنوان دینی با مرکزیت مکه بازنویسی شد (ibid.: 24). کرون و کوک بر این باورند که روایات اسلامی، از جمله داستان‌های مربوط به پیامبر اکرم(ص) و فتح مکه، در دوره عباسیان برای ایجاد یک هویت دینی متمایز و مشروعیت‌بخشی به خلافت این خاندان بازسازی شدند. آن‌ها همچنین ادعای فقدان شواهد باستان‌شناختی که نشان دهنده مکه به عنوان یک مرکز تجاری یا مذهبی در قرن اول هجری باشند، روایت سنتی را تضعیف می‌کنند (Crone, 1987: 23-26). به نظر آن‌ها، مکه در زمان ظهور اسلام فاقد اهمیت اقتصادی یا فرهنگی بود و تنها در دوره عباسیان به عنوان مرکز دینی اسلام برجسته شد. این دیدگاه با تأکید بر تأثیر آیین‌های یهودی-مسیحی بر اسلام اولیه، فرض می‌کند که عباسیان با بازنویسی تاریخ، اسلام را از یک جنبش مبهم به یک دین مستقل با هویت عربی تبدیل کردند. برای مثال، کرون استدلال می‌کند که تجارت مکه در قرن ششم میلادی، برخلاف روایات اسلامی، نمی‌توانست به عنوان پایه اقتصادی ظهور اسلام عمل کند، زیرا شواهد باستان‌شناختی کافی برای چنین نقشی وجود ندارد (Crone, 1987: 134-135).

«کریستف لوکزنبرگ»^۴ در کتاب «خوانش سریانی-آرامی قرآن: جستاری برای رازگشایی زبان قرآن»^۵ دیدگاه متفاوتی ارائه می‌دهد که بر جنبه‌های زبانی متون اسلامی تمرکز دارد. او مدعی است که بسیاری از واژگان قرآنی ریشه در زبان سریانی-آرامی دارند و قرآن در اصل یک متن مسیحی یا یهودی-مسیحی بوده که در محیطی غیرعربی، احتمالاً در شام یا بین‌النهرین، شکل گرفته است (Luxenberg, 2000: 1, 71). لوکزنبرگ ادعا می‌کند که عباسیان با همکاری دانشمندان سریانی و یهودی، متن قرآن را بازتفسیر و بازنویسی کردند تا با هویت عربی و اسلامی سازگار شود (ibid.: 124). برای مثال، او واژه «حور» را که در روایت سنتی به معنای زنان بهشتی تفسیر می‌شود، به عنوان واژه‌ای سریانی به معنای «انگور سفید» بازخوانی می‌کند و معتقد است که این بازتفسیر در دوره عباسیان برای تطبیق با الهیات اسلامی صورت گرفته است (ibid.: 258-259). او همچنین ادعا می‌کند که واژه «جنت» در قرآن که به بهشت اشاره دارد، ریشه در مفهوم سریانی باغ‌های معنوی دارد و این معانی در دوره عباسیان برای ایجاد یک روایت دینی جدید تغییر یافتند (ibid.: 71-72). وی بر این باور است که ابهامات زبانی در متن قرآن نشان‌دهنده منشأ غیرعربی آن است و عباسیان با استفاده از دانش زبانی دانشمندان غیرعرب، متن را به شکلی بازنویسی کردند که با هویت اسلامی و عربی همخوانی داشته باشد. این دیدگاه با تأکید بر ریشه‌های سریانی-آرامی قرآن، روایت سنتی تثبیت

متن قرآن در قرن اول هجری را رد می‌کند و پیشنهاد می‌دهد که این متن در دوره عباسیان به شکل کنونی خود تدوین شده است.

«دن گیسون»^۶ نگارنده کتاب «جغرافیای قرآن»^۷ نظری دیگر را مطرح می‌کند که بر جغرافیای خاستگاه اسلام تمرکز دارد. او ادعا می‌کند که مکه به‌عنوان خاستگاه اسلام، یک انتخاب متأخر در دوره عباسیان بود و اسلام اولیه در پترا (اردن کنونی) شکل گرفت (Gibson, 2017: 13). گیسون با تحلیل جهت قبله مساجد اولیه، ادعا می‌کند که این مساجد به سمت پترا نشانه‌گذاری شده بودند و عباسیان با جعل روایات، مکه را به‌عنوان مرکز دینی اسلام تثبیت کردند (ibid.: 67). او معتقد است که شواهد باستان‌شناختی، مانند جهت‌گیری قبله مساجد ساخته‌شده بین سال‌های ۶۲۲ تا ۸۷۶ میلادی، نشان‌دهنده تمرکز اولیه اسلام بر پترا است و تغییر به سمت مکه در دوره عباسیان به دلایل سیاسی رخ داد (ibid.: 68-70). گیسون همچنین ادعا می‌کند که فقدان شواهد باستان‌شناختی از مکه به‌عنوان یک شهر مهم در قرن اول هجری، از دیدگاه او حمایت می‌کند و روایت سنتی را که مکه را مرکز تجاری و مذهبی معرفی می‌کند، زیر سؤال می‌برد (ibid.: 15). به باور او عباسیان با بازنویسی روایات جغرافیایی و تاریخی، مکه را به‌عنوان مرکز دینی جدید معرفی کردند تا هویت اسلامی را با نیازهای سیاسی خود هماهنگ سازند.

«جان ونزبرو»^۸ که بر پژوهشگران یاد شده تقدیم دارد، از پیشگامان تجدیدنظرطلبی، پیشتر، دیدگاه‌هایی را مطرح کرد که بر فرآیند تدوین متون اسلامی تمرکز دارد. او معتقد است که متن قرآن و احادیث در قرن‌های دوم و سوم هجری، تحت نظارت عباسیان تدوین شدند (Wansbrough, 1977: 155-156). به گفته او قرآن به‌عنوان یک متن مقدس، محصول یک فرآیند تدریجی تدوین بود و عباسیان با سازمان‌دهی دانشمندان و نهادهای فرهنگی، این متن را به شکلی بازسازی کردند که با هویت اسلامی سازگار باشد (Wansbrough, 1978: 119). او همچنین مدعی است که روایات مربوط به سیره پیامبر (ص) و تاریخ صدر اسلام که در منابع اسلامی ثبت شده‌اند، در همان دوره برای ایجاد یک روایت منسجم دینی و سیاسی جعل شدند (ibid.: 120-121).

دیدگاه‌های تجدیدنظرطلبانه به‌طور کلی بر چند نکته مشترک تأکید دارند: نخست، فاصله زمانی بین وقایع صدر اسلام و تدوین منابع اسلامی که به اعتقاد آن‌ها امکان بازسازی تاریخ توسط عباسیان را

فراهم کرد؛ دوم، تأثیر آیین‌های یهودی-مسیحی بر اسلام اولیه که به نظر آن‌ها بعدها به یک دین مستقل با هویت عربی تبدیل شد؛ سوم، فقدان شواهد باستان‌شناختی از مکه به‌عنوان مرکز تجاری یا مذهبی در قرن اول هجری که روایت سنتی را تضعیف می‌کند؛ چهارم، نقش زیرساخت‌های نهادی عباسیان در بازنویسی متون و روایات برای مشروعیت‌بخشی به خلافتشان. این پژوهشگران معتقدند که عباسیان با استفاده از قدرت سیاسی و فرهنگی خود، روایات تاریخی و دینی را به‌گونه‌ای بازسازی کردند که اسلام را به‌عنوان یک دین مستقل با مرکزیت مکه و قرآن را به‌عنوان کتاب مقدس عربی معرفی کند.

لوازم دیدگاه‌های تجدیدنظرطلبانه

پذیرش دیدگاه‌های تجدیدنظرطلبانه مستلزم فرض توانایی عباسیان در جعل هماهنگ متون و روایات در مقیاسی گسترده است. این امر به چند پیش‌نیاز بستگی دارد: نخست، کنترل سیاسی متمرکز عباسیان که از طریق دیوان‌ها و کارگزاران، نظارت بر مناطق وسیع امپراتوری را ممکن سازد. دوم، وجود نهادهای فرهنگی پیشرفته که دانشمندان متنوعی از جمله علمای سریانی، یهودی و عرب را برای بازنویسی متون و روایات گرد هم آورد. سوم، شبکه‌های تجاری و ارتباطی گسترده که انتشار روایات جدید را در سراسر امپراتوری، از شبه‌جزیره عربستان تا ایران، شمال آفریقا و اندلس، تسهیل نمایند. چهارم، انگیزه سیاسی قوی برای مشروعیت‌بخشی به خلافت عباسیان در برابر رقبای اموی، علوی و دیگر گروه‌ها که آن‌ها را به بازسازی تاریخ و ایجاد روایتی منسجم وادارد. تحقق این لوازم، عباسیان را قادر می‌ساخت تا روایات پیشین را حذف و روایتی جدید خلق کنند که اسلام را به‌عنوان دینی مستقل با خاستگاه مکی و قرآن را به‌عنوان کتاب مقدس عربی پیامبر اسلام (ص) معرفی نماید. با این حال، این پیش‌نیازها خود نیازمند بررسی دقیق هستند، زیرا شرایط سیاسی، فرهنگی و جغرافیایی امپراتوری عباسیان، موانع قابل توجهی را برای چنین جعل هماهنگی ایجاد می‌کرد که در بخش‌های بعدی این پژوهش تحلیل خواهد شد.

موانع عباسیان در جعل و بازسازی آیین جدید

این موانع در چهار محور ذیل قابل بررسی است:

الف - ناپایداری سیاسی عباسیان

امپراتوری عباسیان که در سال ۷۵۰ میلادی با سرنگونی امویان تأسیس شد، در سال‌های اولیه با ناپایداری سیاسی شدیدی مواجه بود که از تفرقه‌های داخلی، رقابت‌های خانوادگی، شورش‌های منطقه‌ای و مقاومت‌های محلی ناشی می‌شد. این ناپایداری که در منابع غیراسلامی هم‌عصر و متأخر مستند است، حکومتی را نشان می‌دهد که با وجود ادعای اقتدار، در تثبیت حاکمیت مرکزی با چالش‌های بسیاری روبرو بود (Harrak, 1999: 193- 261) و این بی‌ثباتی توانایی عباسیان برای حذف هماهنگ روایات پیشین و تثبیت آیین جدید را محدود می‌کرد؛ زیرا تحرکات مخالفان و استقلال گروه‌ها یکسان‌سازی روایی را ناکام می‌گذاشت. تفرقه‌های داخلی میان اعراب، یکی از عوامل اصلی این ناپایداری بود. از تواریخ زوقنین استفاده می‌شود که اعراب دچار تفرقه بودند؛ برخی از عباسیان حمایت می‌کردند، برخی به امویان وفادار ماندند و دیگران قدرت خود را دنبال می‌کردند (ibid.). امویان، با وجود از دست دادن قدرت مرکزی، در بخش‌هایی از جهان اسلام، حکومت مستقلی تشکیل دادند، با عباسیان رقابت داشتند (Collins, 1995: 45).

این اختلافات که به رقابت میان حامیان عباسیان، امویان و گروه‌های مستقل منجر شد، فقدان انسجام سیاسی در خلافت نوپا را نشان می‌دهد. لذا تفرقه‌ها مانع حذف هماهنگ روایات پیشین می‌شد، زیرا گروه‌های مختلف، از جمله امویان، روایات تاریخی و مذهبی خود را حفظ می‌کردند. ناآرامی‌های اجتماعی ناشی از این درگیری‌ها فشار زیادی بر جوامع محلی، به‌ویژه مسیحیان سریانی وارد کرد که از جنگ‌ها و غارتگری‌ها رنج می‌بردند (Harrak, 1999: 193- 261) و این بی‌نظمی توانایی عباسیان برای اعمال کنترل فرهنگی و روایی را کاهش می‌داد، زیرا جوامع محلی به سنت‌های خود پایبند بودند. قیام‌های منطقه‌ای نیز ناپایداری را تشدید می‌کرد. به طوری که در سال ۷۶۲ میلادی، اعراب در آشوب بودند و رهبران‌شان علیه منصور شوریدند، در حالی که مردم خراسان برای احیای نظم پیشین قیام کردند (Mango & Scott, 1997: 430). این قیام در خراسان، پایگاه اصلی انقلاب عباسی، نارضایتی عمیقی را حتی در میان حامیان اولیه نشان داد. تلاش برای احیای وضع پیشین،

احتمالاً اموی یا محلی، مقاومت در برابر روایت رسمی عباسیان را تقویت و ناتوانی منصور در آرام کردن اوضاع، شکنندگی ساختار سیاسی خلافت را آشکار کرد. تواریخ زوقنین نیز به قیامی در موصل اشاره می‌کند که در آن فرماندار اعراب توسط شورشیانی که عباسیان را به خیانت متهم می‌کردند، کشته شد (Harrak, 1999: 250- 255).

رقابت‌های خانوادگی درون خاندان عباسی نیز به بی‌ثباتی دامن زده بود. در سال‌های ۷۵۴-۷۵۵ میلادی، عبدالله بن علی، عموی سفاح، در شام علیه خلیفه شورید و خود را خلیفه اعلام کرد (Mango & Scott, 1997: 426). این شورش، نمونه‌ای از درگیری‌های داخلی بود که مشروعیت خلیفه را به چالش کشید. میکائیل سریانی نیز به مخالفت گروه‌های علوی و اموی اشاره می‌کند و نشان می‌دهد که حاکمیت عباسیان استوار نبود (Chabot, 1910: 4, 465). لذا وجود گروه‌های رقیب، امکان حذف هماهنگ روایات پیشین را سلب می‌کرد.

تنوع گروه‌های غیرعرب و غیرمسلمان، مانند ایرانیان و ارمنیان نیز ناپایداری را تشدید می‌کرد. در سال ۷۵۸ میلادی، شورش بزرگی شهرهای اعراب را غارت کرد و مسیحیان را تحت فشار قرار داد (Brooks, 1906: 80). لوند به ناپایداری در ارمنستان اشاره می‌کند که فرمانداران عباسی به دلیل قیام‌ها اغلب جایگزین می‌شدند (Arzoumanian, 1982: 100- 150). بدیهی است که تعویض‌های مکرر و مقاومت اشراف محلی، ضعف نفوذ عباسیان در مناطق دوردست را نشان می‌دهد. همچنین موالیان، به‌ویژه ایرانیان، با استقلال فرهنگی و تا حدودی پیشینه مذهبی خود، مانع حذف روایات پیشین بودند. عباسیان برای اداره امپراتوری به همکاری موالیان وابسته بودند و نمی‌توانستند بدون ایجاد تنش، روایات محلی را تغییر دهند (Hodgson, 1974: 1, 310). تواریخ سبئوس نیز به استقلال فرهنگی پارسیان و مسیحیان اشاره می‌کند (Thomson & Howard-Johnston, 1999: 158). گستردگی امپراتوری عباسیان، از هند تا دریای غربی و تنوع فرهنگی و مذهبی آن، هماهنگی روایی را غیرممکن می‌کرد. زیرا امپراتوری اعراب اقوام و زبان‌های بسیاری را در بر می‌گرفت (Mango & Scott, 1997: 435). تنوع مذهبی، مانند وجود قبطیان در مصر و یعقوبی‌ها در شام، کنترل مرکزی را تضعیف می‌کرد. شورش‌های خوارج در سیستان و بصره نیز مقاومت در برابر تمرکز سیاسی را نشان می‌دهد (Kennedy, 2004: 178; Chabot, 1910: 4, 472).

تواریخ زوقین اشاره می‌کند که خوارج علیه همه حاکمان می‌جنگیدند و حتی در میان خود تفرقه داشتند (Harrak, 1999: 193- 261).

این ناپایداری‌ها که از تفرقه‌های فرقه‌ای، رقابت‌های خانوادگی، قیام‌های منطقه‌ای و مقاومت‌های محلی ناشی می‌شد، خلافت عباسی را شکننده کرده بود. این وضع، همراه با تنوع فرهنگی و مذهبی، توانایی عباسیان برای بازنویسی تاریخ یا تحمیل روایت واحد را محدود می‌نمود. منابع غیراسلامی، با ثبت این ناآرامی‌ها و تنوع‌ها، نشان می‌دهند که خلافت عباسی، با وجود قدرت نظامی و سیاسی، در برابر چالش‌های داخلی و محلی آسیب‌پذیر بود و این آسیب‌پذیری، امکان جعل هماهنگ روایات را به شدت کاهش می‌داد.

ب- گستردگی ژئوپولیتیک امپراتوری عباسی

امپراتوری عباسیان، یکی از گسترده‌ترین امپراتوری‌های دوران خود، از اسپانیا و شمال آفریقا تا هند، آسیای مرکزی و نواحی نزدیک به چین امتداد داشت. گستردگی جغرافیایی، همراه با تنوع سیاسی و فرهنگی جوامع غیرعرب مانند پارسیان، ارمنیان، قبطی‌ها و سریانی‌ها، اداره امپراتوری را پیچیده و توانایی عباسیان برای حذف هماهنگ روایات پیشین و تثبیت آیین جدید را محدود می‌نمود. منابع غیراسلامی نشان می‌دهند که تنوع جغرافیایی و استقلال مناطق غیرعرب‌نشین، یکسان‌سازی فرهنگی و روایی را ناممکن می‌نمود. بر اساس تواریخ زوقین اعراب بر سرزمین‌هایی از هند تا دریای غربی حکومت می‌کردند، در هر حالی که هر منطقه نیز آداب و قوانین خود را داشت (Harrak, 1999: 200- 230). این قلمرو وسیع شامل فرهنگ‌ها، زبان‌ها و ادیان متفاوتی بود، از پارسیان در شرق تا قبطی‌ها در مصر و سریانی‌ها در بین‌النهرین. مسیحیان در بین‌النهرین کلیساها و پارسیان معابد خود را حفظ کرده بودند (Ibid.). این تنوع فرهنگی، از مسیحیان سریانی تا زرتشتیان و یهودیان شام، مانع تعریف آیین جدید می‌شد. زیرا هر منطقه غیرعرب با حفظ سنت‌ها و متون خود، شبکه‌های فرهنگی مستقلی را تقویت می‌کرد که در برابر کنترل خلافت مقاومت می‌کردند. تئوفانس نیز تأیید می‌کند که امپراتوری اعراب از فرانک‌ها تا چین امتداد داشت و اقوام و زبان‌های بسیاری را در بر می‌گرفت (Mango & Scott, 1997: 435). چنین تنوعی قطعاً مانع بزرگی برای یکسان‌سازی باورها بود.

تنوع سیاسی در مناطق غیرعرب‌نشین نیز محدودیت‌های خلافت را افزایش می‌داد. از گزارش میکائیل سریانی بر می‌آید که قلمرو عباسیان شامل بین‌النهرین، پارسیان، مصر، شام و ماوراءالنهر بود، اما هر ایالت سران و آداب و رسوم خود را داشت (Chabot, 1910: 4, 470). این ساختار غیرمتمرکز که مناطق غیرعرب‌نشین توسط سران محلی اداره می‌شد، ضعف کنترل مرکزی را نشان می‌دهد. گرچه عباسیان قضاات خود را می‌فرستادند، مردم همچنان به رسوم کهن خود پایبند بودند (Ibid.). اعراب بر ارمنستان و گرجستان تسلط داشتند، اما حاکمیتشان یکنواخت نبود؛ چندان که اشراف ارمنی ایمان مسیحی خود را حفظ کرده بودند و در برابر قوانین خلیفه مقاومت می‌کردند (Arzoumanian, 1982: 110-130). از این رو مقاومت در مناطق دوردست مانند خراسان و ماوراءالنهر، استقلال سیاسی و فرهنگی را تقویت و اقتدار یکپارچه عباسیان را محدود می‌نمود.

استقلال مناطق غیرعرب‌نشین نقش کلیدی در محدود کردن اقتدار خلافت داشت. تواریخ سبئوس گزارش داده است که اعراب سرزمین‌هایی از قفقاز تا بیابان‌های عربستان فتح کردند، اما هر گروهی زبان و ایمان خود را همچنان حفظ کرده بودند؛ به نحوی که مسیحیان، یهودیان و دیگران به متون مقدس خود پایبند بودند (Thomson & Howard-Johnston, 1999: 157). تواریخ زوقنین نیز تأیید می‌کند که مسیحیان بین‌النهرین تواریخ خود را می‌نوشتند (Harrak, 1999: 230-240). این شبکه‌های روایی مستقل، شامل تواریخ مسیحی و سنت‌های زرتشتی، مانع جعل روایات توسط عباسیان می‌شد.

سران محلی غیرعرب نیز تنوع سیاسی و فرهنگی خود را حفظ کرده بودند. طبق گزارش لوند در خراسان، مردم از رهبران خود پیروی می‌کردند و اوامر خلیفه به‌ندرت اجرا می‌شد (Kennedy, 2004: 170-180). بی‌تردید استقلال در مناطق غیرعرب‌نشین، مانند ماوراءالنهر و ارمنستان، نفوذ عباسیان را تضعیف می‌کرد. شرایط به گونه‌ای بود که هر ایالت سران و آداب و سنت‌های خاص خود را داشت (Chabot, 1910: 4, 470).

تنوع دینی در مناطق غیرعرب‌نشین در بلاد گسترده امپراتوری عباسیان پیچیدگی‌های روایی را افزایش می‌داد. با توجه به گزارش تئوفانس قبطی‌ها در مصر و یعقوبی‌ها و نسطوری‌ها در شام آیین‌های خود را حفظ کرده بودند (Mango & Scott, 1997: 435). از این رو تنوع دینی، شامل مسیحیان، زرتشتیان و یهودیان، مانع تحمیل روایت مذهبی واحد شد. میکائیل سریانی نیز پایبندی مردم به رسوم

کهن را تأیید می‌کند (Chabot, 1910: 4, 470). در نتیجه باید گفت که گستردگی جغرافیایی و تنوع و تکثر سیاسی و فرهنگی مناطق غیر عرب‌نشین، خلافت را در برابر چالش‌های محلی آسیب‌پذیر و نهایتاً استقلال مناطق، نقش سران محلی و تنوع دینی، امکان یکسان‌سازی روایی را سلب می‌کرد. بر این اساس منابع غیراسلامی نشان می‌دهند که خلافت عباسی، با وجود قدرت ظاهری، در برابر مقاومت‌های محلی و تنوع هویت‌های قومی و دینی، توانایی بازنویسی تاریخ یا تحمیل روایت واحد را نداشته است.

ج- تنوع مذهبی و قومی در میان اعراب

امپراتوری عباسیان در داخل جامعه عرب نیز شاهد تعدد و تنوع مذهبی و قومی قابل توجهی با هویت‌های متمایز بود. این تنوع اداره امپراتوری را پیچیده می‌کرد و تلاش برای یکسان‌سازی روایات یا تحمیل آیین واحد را ناکام می‌گذاشت. جامعه اعراب چندپاره بود و فرقه‌ها و قبایل با حفظ هویت‌های خود، شبکه‌های مستقلی را توسعه داده بودند که مقاومت در برابر سلطه مطلق خلافت را تقویت می‌کرد. این تنوع همچنین، پیچیدگی‌های سیاسی و فرهنگی خلافت را افزایش می‌داد. عالمان کوفه، که مرکز شیعیان بود، سنت و جریان مربوط به امامت را حفظ می‌کردند (Hodgson, 1974: 1, 260-280). تواریخ زوقنین اشاره کرده است که برخی اعراب از علویان پیروی می‌کردند، برخی خوارج بودند و دیگرانی نیز بودند که به سنت‌های پیشین پایبند بودند (Harrak, 1999: 247-261). این چندگونگی فرقه‌ای، فقدان وحدت مذهبی را نشان می‌داد. شیعیان علوی، وفادار به خاندان امام علی بن ابی‌طالب (ع)، روایات خود را درباره مشروعیت حق خلافت خود حفظ کرده، معتقد بودند که خلافت به فرزندان امام علی (ع) تعلق دارد. این باور، ریشه در اختلافات جانشینی پیامبر (ص) داشت و با روایت عباسیان، به‌ویژه از دوره منصور، در تضاد بود. علویان روایات شفاهی و مکتوب درباره فضایل علی (ع) را حفظ و نقل می‌کردند که با ایدئولوژی عباسیان تعارض داشت. این شبکه‌های روایی علوی، در شام و بین‌النهرین فعال بودند و هویت مذهبی و سیاسی مختص خود را منتقل می‌کردند (Ibid.) که چنین وضعیتی مانع تحمیل آیین جدید می‌شد.

خوارج نیز تنوع و تکثر مذهبی را تقویت می‌کردند. آن‌ها با رد اقتدار غیرمشروع، دیدگاه‌های خاص خود را ترویج و خلفا را تکفیر کردند (Chabot, 1910: 4, 472). خوارج در شرق شبه‌جزیره و

بین‌النهرین فعال بودند و هویت خود را از طریق شبکه‌های محلی منتقل می‌کردند. خوارج اباضیه در عمان و مغرب متون خود را توسعه می‌دادند (Wilkinson, 2010: 45). این رویکرد، روایات متمایز خوارج را حفظ می‌کرد که با روایت عباسیان همخوانی نداشت.

همچنین گروه‌های قبیله‌ای با باورهای سنتی نیز تنوع را افزایش می‌دادند. گروه‌هایی از اعراب به آداب قدیمی خود پایبند و با خلیفه در تضاد بودند (Mango & Scott, 1997: 435). این گروه‌ها در مناطق حاشیه‌ای مانند شبه‌جزیره و شام، سنت‌های قبیله‌ای و پیشااسلامی را حفظ می‌کردند. تنوع قومی اعراب، ناشی از قبایل با ریشه‌های متفاوت، پیچیدگی‌ها را می‌افزود. چنان‌که از گزارش میکائیل سریانی بر می‌آید که هر قبیله آداب خاص خود را داشت. قبایل قیس و یمن با رقابت‌های دیرینه، روایات خاص خود را حفظ می‌کردند (Chabot, 1910: 4, 472) که با روایت عباسیان همخوانی نداشت. این رقابت‌ها، یکسان‌سازی روایی را غیرممکن می‌کرد.

رهبران قبیله‌ای و فرقه‌ای نیز در تنوع نقش جدی داشتند. رهبران خوارج و علویان با سازمان‌دهی مقاومت، روایات خود را حفظ می‌کردند. علمای مدینه نیز مستقل از عباسیان، احادیث را منتقل می‌کردند (Motzki, 2000: 30). هارالد موتسکی نشان می‌دهد که احادیث، ریشه در سنت‌های قرن اول هجری دارند (Ibid.: 25). از جمله اختلافاتی که نشان دهنده تنوع و تکثر است، می‌توان به اختلاف قرائات قرآن اشاره کرد (Déroche, 2014: 28).

لذا در مجموع تنوع مذهبی و قومی درونی اعراب نیز از عوامل جدی بود که خلافت را در برابر چالش‌های داخلی آسیب‌پذیر می‌کرد که منابع غیراسلامی نشان می‌دهند که این تنوع، توانایی عباسیان را برای بازنویسی تاریخ یا تحمیل روایت واحد به شدت محدود می‌کرد.

د- تبادلات و تعاملات چندجانبه عباسیان

تعاملات چندجانبه عباسیان با همسایگان، در منابع غیراسلامی مانند تواریخ زوقنین، توفانس، میکائیل سریانی، لوند و سبتوس ثبت شده است و روایت سنتی خاستگاه اسلام در مکه و تثبیت قرآن در قرن اول هجری را تأیید می‌کند. این تعاملات سیاسی، تجاری و فرهنگی با بیزانس، پارسیان و ارمنیان، فرصت و شرایط عباسیان برای جعل آیین جدید بر پایه آیین‌های یهودی-مسیحی را به چالش می‌کشد و شبکه‌های اطلاعاتی مستقل در مناطق همسایه، تحریف هماهنگ روایات را غیرممکن می‌سازد.

تعاملات با بیزانس، شواهد برجسته برای روایت سنتی ارائه می‌دهد. از گزارش تئوفانس بر می‌آید که اعراب از یثرب و مکه برخاستند و دین خود را از محمد(ص) گرفتند (Mango & Scott, 1997: 431). این منبع بیزانسی که بر اساس تواریخ قدیم‌تر نوشته شده، مکه را خاستگاه اسلام می‌داند. «اسرار ربی شمعون» نیز فتح مکه را تأیید می‌کند (Penn, 2015: 67). تئوفانس به مذاکرات صلح، تبادل اسرا و مناظرات مذهبی بین عباسیان و بیزانس اشاره می‌کند که آگاهی بیزانسی‌ها از روایت اسلامی با مرکزیت مکه و قرآن را نشان می‌دهد (Mango & Scott, 1997: 437).
تعاملات با پارسیان نیز روایت سنتی از خاستگاه اسلام را تأیید می‌کند. تواریخ زوقین نشان می‌دهد که اعراب از حجاز آمدند و کتابی به نام قرآن داشتند (Harrak, 1999: 195-220). این منبع سریانی، قرآن را به دوره‌ای پیش از عباسیان نسبت می‌دهد. زوقین به تجارت و تعاملات سیاسی با پارسیان اشاره می‌کند و اینکه آنان از قرآن آگاه بودند (Ibid.). حضور موالیان پارسی در بغداد و تیسفون، آگاهی از روایت اسلامی با خاستگاه مکه را تقویت می‌کند. میکائیل سریانی بر آن است که پارسیان از کتاب اعراب سخن می‌گفتند و آن را به محمد(ص) نسبت می‌دادند (Chabot, 1910: 4, 470).

تعاملات با ارمنیان و جوامع مسیحی نیز روایت سنتی را تأیید می‌کند. لوند با نام بردن از افرادی به نام «قراء» که قرآن می‌خواندند گزارش می‌دهد که اعراب دینی از مکه داشتند و از قرآن پیروی می‌کردند (Arzoumanian, 1982: 110-130). تواریخ سبئوس نیز خاستگاه عربی اسلام و کتاب مقدس آن را تأیید می‌کند (Thomson & Howard-Johnston, 1999: 157).

تعاملات چندجانبه عباسیان با بلاد منطقه، آگاهی گسترده‌ای از روایت اسلامی در میان غیرمسلمانان ایجاد کرد که در صورت جعل آیین جدید، باید ردپای آن به صراحت در منابع آنان یافت می‌شد. در حالی که منابع غیراسلامی با روایت سنتی از خاستگاه اسلام و انتساب قرآن به عرب، همسویی دارند.

شواهد مادی مؤید موانع عباسیان در جعل و بازنویسی تاریخ اسلام

شواهد مادی، شامل نسخه‌های خطی قرآن و کتیبه‌ها که در منابع لاتین مستند شده‌اند، تثبیت زود هنگام روایت اسلامی پیش از دوره عباسیان را تأیید می‌کنند و توانایی عباسیان برای جعل یا بازنویسی تاریخ اسلام را به چالش می‌کشند. این شواهد، با قدمت علمی تأییدشده، نشان می‌دهند که

تحریف هماهنگ توسط عباسیان صورت نگرفته است. نسخه‌های خطی قرآن و کتیبه‌های اولیه شواهد عینی ارائه می‌دهند که ریشه‌های اسلام و قرآن را به قرن اول هجری پیوند می‌زنند و ادعاهای تجدیدنظرطلبانه درباره جعل عباسی را تضعیف می‌کنند.

وحیدنیا (۱۳۹۷: ۱۰۱) معتقد است که با وارد شدن مخطوطات به حوزه مطالعات قرآنی، پای اسناد و مدارک عینی به میان می‌آید و بدین ترتیب تاریخ‌گذاری و تعیین خاستگاه مخطوطات کهن قرآنی و تحلیل آنها حائز اهمیت می‌شود. به گفته او چنانچه بتوان وجود مصاحف قرآنی کهن را در قرن نخست هجری اثبات کرد، با داشتن چنین شاهد معتبری، راه بر نظریه‌پردازانی که ایده‌شان تردید کردن در اعتبار گزارش‌های نقل شده مسلمانان دربار زمان و مکان پیدایش و تدوین قرآن است، بسته خواهد شد (همان). بر اساس پژوهشی که وی انجام داده است با توجه به آزمایش کربن ۱۴ پیدایش قرآن‌های حجازی، صرف‌نظر از نتایج ناهمگون آزمایشگاهی، تقریباً همگی در بازه‌ای تاریخی از حدود ۵۰ سال پیش از هجرت تا حدود سال ۵۰ هجری قرار می‌گیرند (همان، ۱۲۱) که نشان می‌دهد این مخطوطات مربوط به دست کم ۸۰ سال پیش از آغاز حکومت عباسیان بوده است.

از جمله این نسخه‌های خطی، قرآن صناعا، کشف‌شده در مسجد جامع صناعا در ۱۹۷۲ است که از قدیم‌ترین شواهد محسوب می‌شود. این نسخه‌ها با تحلیل رادیوکربن به ۶۴۵-۶۹۰ میلادی تاریخ‌گذاری شده و شامل دو لایه متنی است. لایه بالایی با قرآن عثمانی همخوانی دارد، گرچه لایه زیرین تفاوت‌هایی نشان می‌دهد (Sadeghi & Goudarzi, 2012: 7). این نتایج به دست آمده با نتایج روش دیگری موسوم به پلی‌گرافیک^۹ تقریباً همپوشانی دارند (ساکو و شاکر، ۱۳۹۴: ۵۰).

این شواهد، تثبیت متن قرآن پیش از عباسیان را تأیید می‌کنند. نسخه‌های خطی بیرمنگام، کشف‌شده در دانشگاه بیرمنگام نیز به ۵۶۸-۶۴۵ میلادی تاریخ‌گذاری شده‌اند و آیاتی از سوره‌های کهف، مریم و طه را شامل می‌شوند که با متن استاندارد قرآن مطابقت دارند (Déroche, 2014: 12). این نسخه که مربوط به پیش از دوره عباسیان است، نشان‌دهنده وجود متن قرآنی ثابت در قرن اول هجری است. همچنین نسخه طوبقایی در استانبول، متعلق به اواخر قرن اول هجری نیز با قرآن عثمانی همخوانی دارد و تثبیت زود هنگام متن قرآن را تأیید می‌کند (ibid: 15).

همچنین برخی کتیبه‌های اولیه، مانند قبه الصخره نیز روایت اسلامی را تأیید می‌کنند. این کتیبه، متعلق به دوره عبدالملک اموی (حک ۶۸۵-۷۰۵ م) یعنی حداقل ۵۰ سال پیش از آغاز حکومت عباسی، آیات قرآن و عباراتی درباره عیسی(ع) را شامل می‌شود که با متن استاندارد و مضامین قرآن همخوانی دارد (Grabar, 1996: 48). کتیبه‌های موجود در مسجد اموی دمشق (۷۰۶ م) نیز آیات قرآنی را نمایش می‌دهند که با نسخه‌های کنونی مطابقت دارند (Flood, 2001: 59). این شواهد که در مناطق تحت کنترل امویان حکاکی شده‌اند، تثبیت قرآن در قرن اول هجری را نشان می‌دهند. منابع غیراسلامی، مانند تواریخ سریانی، نیز به قرآن به‌عنوان متن مقدس اعراب در قرن هفتم اشاره می‌کنند (Hoyland, 1997: 410).

لذا شواهد مادی پراکنده در مناطق مختلف از یمن تا شام و پارسیان نیز همسو با شواهد متنی، نشان‌دهنده تثبیت زود هنگام اسلام و قرآن هستند.

نتایج پژوهش

پژوهش حاضر نشان داد که امپراتوری عباسیان با چالش‌های متعددی در تثبیت اقتدار سیاسی، فرهنگی و روایی مواجه بود که توانایی آن‌ها برای جعل یا بازنویسی تاریخ اسلام را به شدت محدود می‌کرد. ناپایداری سیاسی ناشی از تفرقه‌های داخلی، رقابت‌های خانوادگی، شورش‌های منطقه‌ای و مقاومت‌های محلی، انسجام لازم را برای تحمیل روایت واحد از خلافت سلب می‌کرد. گسترده‌گی جغرافیایی امپراتوری، از اسپانیا تا مرزهای چین، همراه با تنوع فرهنگی و سیاسی جوامع غیرعرب مانند پارسیان، ارمنیان و قبطی‌ها، یکسان‌سازی روایی را غیرممکن می‌ساخت، زیرا هر منطقه سنت‌ها و هویت‌های خود را حفظ می‌کرد. تنوع مذهبی و قومی در درون جامعه عرب، شامل فرقه‌های علوی، خوارج و قبایل با باورهای سنتی، شبکه‌های روایی مستقلی ایجاد کرده بود که در برابر نفوذ عباسیان مقاومت می‌کردند. تعاملات چندجانبه با بیزانس، پارسیان و ارمنیان نیز از موانعی است که امکان تعریف آیین جدید را ناممکن می‌ساخت. گزارش‌های مربوط به شواهد مادی، از جمله نسخه‌های خطی قرآن صناعا، بیرمنگام و طوبقایی و کتیبه‌های قبه الصخره و مسجد اموی نیز تثبیت زود هنگام

متن قرآن و هویت اسلامی را پیش از دوره عباسیان تأیید می‌کنند. این شواهد، پراکنده در مناطق مختلف، مانع از بازنویسی تاریخ توسط عباسیان شدند.

بر این اساس بدیهی است که هرگونه تلاش برای جعل و بازتعریف آیینی نو باید در منابع غیراسلامی نیز نمود می‌یافت؛ این در حالی است که منابع همزمان با دوره عباسیان نشانی از چنین تلاشی ندارند. در کنار این منابع، شواهد مادی نیز، با قدمت قرن اول هجری، نشان‌دهنده تثبیت زودهنگام متن قرآن و هویت اسلامی با روایت سنتی هستند.

نتایج نهایی تحقیق حاکی از آن است که امپراتوری عباسیان، با وجود قدرت ظاهری، حتی در صورت تمایل نیز امکان و شرایط برای جعل آیین جدید را نداشته است. لذا همه شواهد و منابع غیر اسلامی روایت سنتی اسلام، با خاستگاه مکه و تثبیت قرآن در قرن اول هجری را تأیید و فرضیات تجدیدنظرطلبان را که اسلام را جنبشی یهودی- مسیحی می‌دانند با چالش جدی مواجه است.

پیوست

1. Patricia Crone
2. Michael Cook
3. Hagarism: The Making of the Islamic World
4. Christoph Luxenberg
5. Die Syro-Aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache
6. Dan Gibson
7. Qur'ānic Geography
8. John Wansbrough
9. palaeographic

فهرست منابع و مطالعات

منابع فارسی

خضری، سید احمد رضا؛ بایرام، مائده (۱۳۹۵). «واکاوی نقش رویکرد شکاکانه پاتریشیا کرون در شکل‌گیری دیدگاه‌های وی در کتاب تجارت مکه و ظهور اسلام». *تاریخ اسلام در آیین پژوهش*. ۱۳(۲): ۴۳-۶۰.

راد، علی و کریم‌پور، سعید (۱۳۹۵). «تحلیل و نقد فرضیه تأثیر سامریت بر اسلام». فصلنامه تحقیقات کلامی. ۴(۱۴). ۱۰۳-۱۱۸.

ساک، ناسی؛ شاکر، محمدکاظم (۱۳۹۴). «کندوکاوی نو در مسئله وثاقت تاریخی قرآن با استناد به مصاحف صنعا». پژوهش‌های علم و دین. ۶(۱). ۳۷-۵۹.

شفیعی خوزانی، سعید. (۱۳۹۸). «جریان‌شناسی مطالعات تاریخ قرآن در غرب با رویکرد انتقادی به جریان شکاکیت نوین». پژوهش‌های قرآن و حدیث. ۵۲(۱). ۶۹-۹۳.

doi: 10.22059/jqst.2020.280098.669277

کریم‌پور، سعید؛ راد، علی (۱۳۹۶). «فرضیه خاستگاه هاجری اسلام، تحلیل و نقد». فلسفه دین. ۱۴(۴). ۷۶۹-۷۸۶.

نصرتی، سپیده؛ علمی، قربان؛ گذشته، ناصر. (۱۳۹۶). «نقد و بررسی آراء تجدیدنظرطلبانه پاتریشیا کرون در زمینه مطالعات اسلامی». تاریخ و تمدن اسلامی. ۱۳(۱). ۱۲۱-۱۴۷.

همتی، محمد علی و امرائی، ایوب (۱۴۰۲). «میوه‌های خنک یا پسران بهشتی؛ نقدی بر قرائت سریانی - آرامی لوکزنبرگ از «وُلْدَانُ مُخَلَّدُونَ» در قرآن». قرآن‌پژوهی خاورشناسان. ۱۸(۳۵). ۱۷۹-۲۰۲.

doi: 10.22034/jqopv.2024.9104

همتی، محمدعلی؛ شاکر، محمدکاظم (۱۳۹۵). گزارش، نقد و بررسی آراء کریستف لوکزنبرگ در کتاب قرائت آرامی - سریانی قرآن. قم: دانشکده اصول دین.

_____ (۱۳۹۶). «نقد قرائت سریانی - آرامی لوکزنبرگ از آیه ۲۴ سوره مریم». تحقیقات علوم قرآن و حدیث. ۱۴(۱). ۱۶۵-۱۸۶.

وحیدنیا، آلاء (۱۳۹۷). تاریخ گذاری مخطوطات قرآنی در پرتو روش‌های نوین علمی (آزمایش کرین ۱۴). مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی. ۷. ۹۹-۱۳۱.

منابع لاتین

Arzoumanian, Zaven. (1982). *History of Lewond, the Eminent Vardapet of the Armenians*. Philadelphia: St. Sahag and St. Mesrob Press.

Brooks, E. W. (1906). The Syriac Chronicle of 819. In *Journal of the Royal Asiatic Society* (pp. 77-85). Cambridge University Press.

Chabot, Jean-Baptiste (1910). *Chronique de Michel le Syrien*. Paris: Ernest Leroux.

Collins, Roger. (1995). *Early medieval Spain: Unity in diversity, 400-1000* (2nd ed.). New York: St. Martin's Press.

- Crone, Patricia, & Cook, Michael A. (1977). *Hagarism: The making of the Islamic world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crone, Patricia. (1987). *Meccan trade and the rise of Islam*. Princeton University Press.
- Déroche, François. (2014). *Qur'ans of the Umayyads: A first overview*. Leiden: Brill.
- Donner, Fred McGraw. (1981). *The early Islamic conquests*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Flood, Finbarr Barry. (2001). *The Great Mosque of Damascus: Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture*. Leiden: Brill.
- Gibson, Dan. (2017). *Early Islamic qiblas: A survey of mosques built between 1AH/622 C.E. and 263 AH/876 C.E.* Independent Scholars Press.
- Grabar, Oleg. (1996). *The Dome of the Rock*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Harrak, Amir (1999). *The Chronicle of Zuqin, Parts III and IV: A.D. 488–775*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Hodgson, Marshall G. S. (1974). *The venture of Islam: Conscience and history in a world civilization*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hoyland, Robert G. (1997). *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton, NJ: Darwin Press.
- Kennedy, Hugh N. (2004). *The Prophet and the age of the caliphates: The Islamic Near East from the sixth to the eleventh century* (2nd ed.). London: Longman.
- Luxenberg, Christoph. (2000). *The Syro-Aramaic reading of the Koran: A contribution to the decoding of the language of the Qur'an*. Verlag Hans Schiler.
- Mango, Cyril & Scott, Roger (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*. Oxford: Clarendon Press.
- Motzki, Harald. (2000). *The origins of Islamic jurisprudence: Meccan fiqh before the classical schools*. Leiden: Brill.
- Penn, Michael P. (2015). *Envisioning Islam: Syriac Christians and the early Muslim world*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Sadeghi, Behnam & Goudarzi, Mohsen. (2012). "San'a' 1 and the origins of the Qur'an". *Der Islam*, 87(1), 1–129.
- Schoeler, Gregor (1996). *Charakter und Authentie der Muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds*, Berlin: De Gruyter.
- Thomson, Robert W., & Howard-Johnston, James. (1999). *The Armenian History Attributed to Sebeos*. Liverpool: Liverpool University Press.

Wansbrough, John (1978). *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*. Oxford: Oxford University Press.

_____ (1977). *Patricia Crone and Michael Cook: Hagarism: the making of the Islamic world*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wilkinson, John C. (2010). *Ibadism: Origins and early development in Oman*. Oxford. Oxford University Press.